

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛ. ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА ПО ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ИВЕЛИНА ЛЮБЕНОВА МАШЕВА

**Българските търговци и правната регулация на търговско-финансовите отношения в
Османската империя (40-те – 70-те години на XIX в.)**

АВТОРЕФЕРАТ

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Професионално направление 2.2. История и археология
Научна специалност, шифър 05.03.06 История на България
(История на Българското възраждане)

Докторант:

Ивелина Любенова Машева

Научен ръководител:

Доц. д-р Надя Манолова-Николова

София, 2015

Дисертационния труд е обсъден и насочен за защита от Катедра „История на България” при Исторически факултет на СУ “Св. Климент Охридски”, на заседание на проведено на 27.01.2015 г.

Дисертацията се състои от: увод, две глави, заключение и библиография с 300 източника (публикувани извори и изследвания) в обем 279 страници.

Защитата ще се състои на открито заседание, на 2015 г., от ч. Материалите са на разположение в катедра История на България, ИФ, СУ „Св. Кл. Охридски“.

Съдържание на автореферата:

I. Обща характеристика на дисертационния труд.....	4
1. Цел, задачи и обхват	4
2. Актуалност.....	5
3. Извори	6
II. Съдържание на дисертационния труд.....	7
1. Увод.....	7
2. Първа глава. Българските търговци и законодателната рамка в областта на регулацията на търговско-финансовите отношения	8
3. Втора глава. Българските търговци и институционалната рамка на регулацията на търговско-финансовите взаимоотношения в османската империя	17
4. Заключение (общи изводи)	27
III. Научни приноси	30
IV. Научни публикации, свързани с дисертационния труд	32

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Цел, задачи и обхват

Предмет на настоящия дисертационен труд е еволюцията на османската система на търговското право в периода 40-те – 70-те години на XIX век, нейното отражение върху дейността на българските търговци и приложението ѝ в българските земи. При определяне на обхвата на понятието търговец се използва дефиницията дадена в Търговския закон от 1850 г., както и дефиницията за търговска дейност в Допълнението към Търговския закон от 1860 г.¹ Под разпоредбите на търговските закони попадат и редица сфери извън собствено търговската дейност като всички дела, свързани с ценни книги (полици, записи, менителници, бонове), сарафската дейност,² както и търговските аспекти на еснафската дейност. Разширителното тълкуване, което търговските закони приемат предопределя и разширяване на обхвата на изследването и включване в него и на финансовите дела.

В териториално отношение, когато се разглежда приложението на османското право в българските земи за техен обхват ще бъде приемана територията на Българската екзархия, включително присъединените по силата на допитванията от 1874 г. Охридска и Скопска епархия.³ Направени са две изключения в лицето на Варна и Битоля, които се намират на границата на Екзархията, но не са включени в нея, като дейността на търговските съдилища в тези градове също е разгледана в настоящата дисертация.

Хронологичните граници на изследването обхващат периода от началото на 40-те години до Руско-турската освободителна война (1877-1878). Началото на изследвания период се бележи от първите мерки за реформиране на търговското право в Османската империя през танзиматския период чрез създаването на институцията на търговските съдилища през 1840 г. Горната граница на изследването е момента, традиционно определян като край на възрожденската епоха и е свързана със загубата на контрол от страна на османската власт над значителна част от българските земи.

Изследването има две основни цели. На първо място то цели да се определи отражението на османските законодателни реформи (с акцент върху търговското право) върху българските търговци в периода 40-те – 70-те години на XIX век. На второ място дисертацията цели да разкрие организацията и съдебната практика на правораздавателните институции в областта на търговското право в българските земи. Основен фокус на изследването е регулацията на частно-правните отношения между търговците, като проблемите свързани другите видове държавна регулация на стопанската дейност, откупуването на данъци и държавните доставки остават извън обхвата на изследването. За постигането на тази цел са поставени следните изследователски задачи:

- Да се установят промените, които настъпват за българските търговци със смяната на законодателната парадигма и степента, в която те влияят на стопанската им дейност;

¹ Попов, Ст., Царски търговски законник, Русчук, 1866, с. 12-3, 77-78

² С изключение на дейността едрите сарафи, намиращи се основно в Истанбул, които са снабдени със специален берак (*kuyruklu sarraflar*)

³ Маркова, З., Българската екзархия 1870-1879, София, 1989, с. 560-561

- Да се установи как българските търговци използват османската правораздавателна система за уреждане на търговско-правните си спорове;
- Да се проследи еволюцията на регулаторните органи в областта на търговското право, тяхната юрисдикция върху отделните групи търговци и съдебната им практика по отношение на българските стопански дейци;
- Да се анализира организацията, състава, териториалното разпространение и правораздавателната практика на търговските съдилища в българските земи;

2. Актуалност

Търговията в българските земи и търговската дейност на българите през втората и третата четвърт на XIX век е сравнително добре изследвана тема в българската историография. На традиционно силен изследователски интерес се радва дейността на отделни търговци и търговски къщи. Не липсват и проучванията, посветени на търговията с отделни стоки. В повечето краеведски изследвания е засегнато развитието на търговията в съответния град, както и дейността на видни местни търговци. Търговията на българските земи с различни европейски държави и региони е изследвана задълбочено от В. Паскалева, Хр. Ганев, Хр. Глушков, Д. Коен, Л. Беров, В. Трайков, Н. Жечев, В. Хаджиноколов и др. Трудовете на Е. Ръжавичка и Е. Силянова пък разкриват ролята и организацията на панаирната търговия. В по-ново време интереса на изследователите се насочва и към организационните аспекти на търговската дейност. Въпреки сравнително големия обем литература и нейното тематично разнообразие трябва да се отбележи наличието на големи области, които остават встрани от вниманието на историците – отражението на Кримската война върху дейността на българските търговци, анализ на търговските баланси в сравнителен план, търговските контакти с други балкански страни и с други османски провинции, наследствеността и семейните връзки в търговската професия.⁴ Настоящият труд цели да допринесе за изясняването на три такива малко засегнати в българската историография теми, а именно правните аспекти на търговската дейност, статута на различните категории търговци и влиянието на социално-икономическите процеси в Османската империя върху развитието на търговията в българските земи.

В сравнение със стопанската история, историята на правото в българските земи през Възраждането е много по-малко изследвана тема в българската историография. Доколкото съществуват публикации и обобщаващи трудове по-въпроса те са дело по-често на юристи отколкото на историци. Единствените проучвания в българската историография, насочени специално към приложението на османското търговско право са дело на Св. Атанасова и Ив. Русев.⁵ Ив. Русев разглежда търговското право в Османската империя в европейски контекст, докато Св. Атанасова ги разглежда в качеството им на фактор за развитието на търговските

⁴ Davidova, E., A Centre in the Periphery: Merchants during the Ottoman Period in Modern Bulgarian Historiography, *Journal of European Economic History*, 2002, 31, 3, pp. 663-685; Давидова, Е., Български търговски къщи през Възраждането: Някои историографски аспекти, *Исторически преглед*, 5–6, 1997, с. 95–118

⁵ Атанасова, Св., Ролята на османското законодателство от средата на XIX Век при изграждането на търговско-производствени структури в българските земи, *Архив за поселищни проучвания*, 1–2, 2010, с. 37–62. Русев, И., Зараждане и еволюция на модерното търговско право – Франция, Европа, Османската Империя и българите, *Счетоводна политика*, 9–10, 2008, 29–47.

дружества през Възраждането. Изброените изследвания се фокусират предимно върху нормативната страна на право, а неговото реално приложение и съдебната практика са много слабо засегнати. С някои немногочислени изключения чуждата историография в областта на османската правна система през Танзимата също се фокусира предимно върху нормативната страна на правните реформи. Изследователите се спират основно на мерките на централната власт, докато реалното приложение на тези мерки и особено приложението им в провинциите на империята е слабо засегнато. Дисертационния труд се фокусира върху съпоставката между законодателната и институционална рамка и нейното реално приложение, като по този начин цели да допринесе за осветляването на тази сравнително слабо засегната в историографията област.

3. Извори

Използваният изворов материал може най-общо да бъде разделен в няколко големи групи:

1. **Османски законодателни актове.** Най-важните източници от този тип са публикуваните сборници със законодателни актове на турски, френски, български и др. езици.⁶ Изворите от тази група имат нормативен характер. Основният вид сведения, които предоставят се отнасят за характера на новото османско законодателно и неговите конкретни разпоредби в областта на регулацията на търговско-финансовите отношения в периода 40-те – 70-те години на XIX в.
2. **Документите, създадени от самите правораздавателни институции и тяхната кореспонденция с други органи на централната и местната власт** (съдебни регистри, жалби, съдебни решения и определение, призовки, писма и др.). Двете най-важни архивохранилища, в които могат да бъдат намерени извори от този тип са Ориенталския отдел към Народна библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ) и Министърпредседателския османски архив в Истанбул (Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA). Въпреки относително големия брой подобни документи по темата на дисертационния труд, които се съхраняват в тези два архива, много малка част от тях до момента са вкарани в научно обръщение.⁷ Изворите от този тип дават информация за реалното приложение на законодателството.

⁶ Попов Ст., Царски търговски законник, Русчук, 1866; Арнаудов Хр., Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя, т. 1-4, Цариград, 1871-1886; Kanunname-i ticaret, Dersaadet, 1265; Düstur (Birinci Tertip), с. 1-3, İstanbul, 1289-1293 (1872-1876). Обобщение на публикуваните в него законодателни актове може да бъде намерено в: Akman, M., Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, 3, 2007, 67-224 и в Sağlam, M., I. Tertip Düstür Kılavuzu. Osmanlı Devlet Mevzuatı (1839-1908), İstanbul, 2006; Code de commerce de l'Empire Ottoman, Constantinople, 1850, Aristarchi bey, Législation ottoman ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, t. 1-6, Constantinople, 1873-1881; Young G., Corps de droit Ottoman, t. 1-7, Oxford, 1905-1906, Schopoff A., Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie, 1673-1904: firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums, Paris, 1904, Testa, L. Recueil Des Traités de La Porte Ottomane Avec Les Puissances Étrangères Depuis Le Premier Traité Conclu, En 1536 Jusqu'à Nos Jours, T. 1-11. Paris, 1864-1909, Nouradoughian G., Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman, t. 2-3, Paris, 1900, 1902

⁷ Важно изключение представлява сборника с анотации на документи: Велков, А., Груевски, П., Иванова, С. и др., Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI-XIX в.), София, 1993

3. **Личните архиви на възрожденските търговци.** Документите в тях имат разнообразен характер – кореспонденция, документи във връзка с водени дела (жалби, решения, призовки, помирителни споразумения и т.н.), както и документи от общ търговско-правен характер (договори, полици, разписки за дадени и получени суми и т.н.). За разлика от предходните две групи извори те нямат официален характер и по тази причина разкриват страни на проблема, които почти отсъстват в османските документи. Такива са например въпросите, свързани с корупционни практики, използване на приятелски и роднински връзки за осигуряване на благоприятен изход на делото и търсенето на правна информация и специализирани правни съвети чрез използване на неформални канали.
4. **Възрожденската периодика** Най-много сведения по темата могат да се открият в официалните регионални вестници, издавани във вилаетските центрове и най-вече във в. Дунав, чието цялостно течение се съхранява в БИА към НБКМ. В него, както и в други възрожденски вестници, издавани в границите на империята може да бъде намерена информация за османските реформи в правосъдната сфера, както и множество обнародвани законодателни актове. Многобройни са сведенията и по отделни търговски дела, особено по отношение на процедурите по фалит, които по закон следва да се обявяват в регионалните вестници.
5. **Наблюденията на съвременници** и в частност оценките за хода на правосъдните реформи, извършени от чуждестранните дипломатически представители представляват последната група извори, които са използвани в дисертационния труд. Специално внимание в това отношение поради ценната и разнообразна информация, която съдържа заслужава архива на Н. Геров.⁸ Отделни важни сведения могат да се намерят също и в други публикувани консулски доклади и дипломатически документи.⁹

II. Съдържание на дисертационния труд

1. Увод

В увода на дисертационния труд е направена характеристика на предмета и обекта на изследване, както и неговия хронологичен и териториален обхват. Поставени са цел и задачи на историческото изследване. Направен е преглед на използвания изворов материал. На последно място увода на дисертационния труд съдържа историографски анализ на изследванията по проблемите на търговията и приложението на османските правни реформи в българските земи. В него са констатирани са достиженията на българската и чуждата историография по отделните групи проблеми, както и областите, в които остават встрани от вниманието на изследователите.

⁸ Архив на Найден Геров, ч. 1-2, София, 1931, 1932; Из архивата на Н. Геров, кн. 1-2, София, 1911, 1913

⁹ Жейнов И., Документи от архива на външна политика на Руската империя за дейността на генералното консулство в Русе, Русе, 2009; Документи за българската история от германските архиви, 1829-1877, София, 1963; 39. Schopoff A., Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie, 1673-1904: firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums, Paris, 1904; Русия и българското националноосвободително движение 1856-1876: Документи и материали, Том 1-2, София, 1987, 1990

2. Първа глава. Българските търговци и законодателната рамка в областта на регулацията на търговско-финансовите отношения

Първата глава на дисертационния труд изяснява законовата рамка в областта на търговското право. Проследен е процеса на преминаване от ислямското търговско право към заетият от френската правна система търговски закон. Нормативната уредба е съпоставена с действителната практика на правораздавателните институции в българските земи с цел установяване на степента на съответствието ѝ с теоретичната законовата рамка. Изложението има за цел да изясни дали, как и доколко законодателната рамка оказва реално влияние върху дейността на българското търговско съсловие. Направен е опит, доколкото наличните извори позволяват това, да се очертаят промените, които настъпват за местните търговци с въвеждането на новото търговско законодателство.

Първият параграф на главата е посветен на ислямското търговско право, което представлява основната правна рамка в тази област до приемането на Търговския закон през 1850 г. Разгледано е ислямското дружествено право и неговото приложение в българските земи. Дадени са конкретни примери за партньорства от типа *вюджух*¹⁰ *мудароба*¹¹ и *инан*¹² на търговци от българските земи. Въз основа на достиженията на българската и чуждата историография е направен анализ на османското договорно и облигационно право. Акцентирано е върху специфичната шериатска забрана върху сделки, носещи неправомерно обогатяване (изплащане на лихва, сделки „на зелено“ и др.) и светското османско законодателство, ограничаващо техния ефект. Разгледана е правната уредба в областта на събирането на вземания и изпадането в несъстоятелност и двете основни мерки за принуда върху неизрядния длъжник – лишаването от свобода и принудителната продажба на неговото имущество. На последно място в този параграф е обърнато внимание на шериатските процесуални правила и процедури. Основен акцент е поставен върху видовете доказателства и тяхната тежест в съдебния процес, както и произтичащите от това различия в правния статут на мюсюлманските и немюсюлмански османски поданици. Доказателствените средства включват свидетелските показания, писмените документи и полагаането на клетва. Свидетелските показания имат основна тежест, докато писмените документи имат вторична роля и позоваването на тях е придружено с устни показания, доказващи тяхната автентичност и законосъобразност. Различната тежест на свидетелските показания на мюсюлмани и немюсюлмани продължава да има дискриминационен ефект върху християнското и еврейското население в империя през Танзимата. Обещаното в Хатихумаюна приемане на свидетелствата на немюсюлмани за еднакво валидни с тези на мюсюлманите остава в голяма степен неизпълнено по отношение на кадийските съдилища и меджлисите. Представените в този параграф данни дават основание да се заключи, че въпреки създаването на търговските съдилища през 1840 г. и приемането на Търговския закон през 1850 г. ислямското право продължава да играе важна роля в регулацията на търговско-финансовите взаимоотношения

¹⁰ Kuran, T., Mahkeme kayıtları ışığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda sosyo-ekonomik yaşam, c. 2 Ticari Ortaklar / Social and Economic Life in Seventeenth-Century Istanbul, vol. 2 Commercial Partnerships, İstanbul, 2010, 280-281

¹¹ Bayram, S., H. 1260/M. 1844 – H. 1275/M. 1858 Tarihli Varna kazası kadı sicili; Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1995, s. 19-20

¹² НБКМ – ОО, Вд 3/51; НБКМ – ОО, R26, л. 116а, док. 2; ВОА, С.ІКТС, D. 17, G. 824

чак до началото на 60-те години на XIX век. Начинът на разглеждане на търговските дела от кадийските съдилища в българските земи през 40-те, 50-те и началото на 60-те години изключително много се доближава до практиката на съдилищата в предтанзиматския период и до тази на правосъдните институции в други райони на Османската империя. Все пак трябва да се отбележи, че след приемането на Търговския закон през 1850 г. той става универсален за всички и следва да бъде прилаган и от кадийските съдилища. Консерватизмът на институциите и несистематичния характер на новото законодателство обаче обуславят продължаването на прилагането на шериятското търговско право чак до началото на 60-те години на XIX век.

Вторият параграф на Първа глава е посветен на реформите в областта на търговското право през Танзиматския период и по-специално на разпоредбите на Търговския закон от 1850 г. и Закона за търговското съдопроизводство от 1861 г. Търговският закон (ТЗ) определя три вида търговски дружества – събирателно, командитно и акционерно.¹³ От тях единствено акционерното дружество представлява съществено нововъведение на ТЗ. Събирателните и командитните дружества се практикуват от местните търговци и преди реформата, а техните характеристики биха могли да бъдат пресъздадени в рамките на дружествата *мувафада* и *инан*. За разлика от тях акционерното дружество е изцяло нова форма, както за османската правна система, така и за българското търговско съсловие. Поради своите особености акционерната дружествена форма има две съществени преимущества пред събирателните и командитните дружества. На първо място това е нейният неперсонален характер. Участващите в дружеството акционери са откъснати от ежедневния управленски процес, а техните дялове могат свободно да бъдат прехвърлени върху други лица. Тази характеристика създава потенциални условия за по-голяма устойчивост и продължително съществуване на акционерните дружества в сравнение със събирателните и командитните, които в огромната част от случаите се разпадат в случай на смърт на един от съдружниците. Втората съществена отличителна черта на акционерните дружества е техният потенциал за набиране на голям капитал в относително кратки срокове. Собствеността на дружеството е разделена на голям брой малки дялове, което от една страна разширява значително кръга на потенциални инвеститори, тъй като участието в крупни стопански предприятия престава да бъде прерогатив на най-заможните слоеве от населението. От друга страна при акционерните дружества рискът за инвеститора е ограничен до размера на вложените средства, което създава допълнителен стимул за инвестиране на малки и средни по-големина суми от множество инвеститори.

Приемането на модерно законодателство и създаването на институции по западен образец, които да го прилагат стимулира модернизацията на деловите отношения. Самото широко разпространение на практиката за сключване на договори, както за дълготрайни дружествени отношения, така и при осъществяване на единични сделки е показателна за навлизането на търговско-правните норми в ежедневието на българските търговци.

Законодателно разрешаването на спорове между съдружници и ликвидацията на търговските дружества се разрешават първоначално от помирителна комисия, чиито членове

¹³ Попов, Ст., Царски търговски ..., с. 77-85

се наричат мюмеизи (*mümeyiz*). Те се избират от двете спореци страни, а в случай че не могат да постигнат съгласие по въпроса – се назначават служебно от търговското съдилище. Едва ако комисията не може да постигне решение по спорния въпрос или в случай, че една от двете страни не е доволна от решението делото би могло да бъде прехвърлено за решаване от търговския съд.¹⁴ При този тип казуси много често съдружниците сами постигат съгласие помежду си. В друга част от случаите това става чрез извънсъдебни механизми като посредничеството на авторитетни лица от местната общност. Използването на османската съдебна система в този случай е само една от опциите, като налице са и други формални и неформални арбитражни механизми. Уреждането на спорове между съдружници е областта, в която Търговският закон въвежда най-малко изменения. Ако сравним делата, разглеждани по шериатското право в кадийските съдилища с тези, разглеждани според новото законодателство установяваме, че те са учудващо сходни. И в двата случая уважавани лица от местната търговска общност играят ключова роля в процеса. Те установяват фактите по казуса чрез преглеждане на документите на дружеството и служат за гарант на автентичността на представените доказателства, върху които съдът издава своето решение. Тази област на търговското право е и най-малко институционализираната, като преобладаващата част от случаите намират своето решение посредством извънсъдебни механизми.

Шестият раздел на ТЗ регламентира използването на едно от най-разпространените платежни средства през Възраждането – полиците. Подробно са регулирани видовете полици, задължителните им реквизити, правилата за джиросването им и най-вече мерките, които следва да се предприемат в случай на отказ от заплащане на дължимата сума.¹⁵ Полиците в двете им разновидности (менителници и заповеди на заповед) са масово използвани от възрожденските търговци. Сведения за употребата им в българските земи има още през XVIII в.,¹⁶ но през XIX в. паралелно със засилването на търговията използването на полици преживява истински разцвет. Инструментът на полиците не е изцяло нов и за османското право. Още от ранните векове на арабския халифат ислямското търговско право познава и използва инструменти подобни на полиците (*hawala; suftaja*).¹⁷ Макар ислямските финансови инструменти да изпълняват сходни функции с полиците, залегнали в новия търговски закон, те имат и някои съществени различия. Най-важната от тях е детайлната регулация, с която френския търговски закон санкционира всяко забавяне на плащането или друго неправомерно действие. Съществена разлика е и факта, че новата система регламентира изплащането на лихва за периода на забавяне. Тези две характеристики на Търговския закон от 1850 г. предопределят и по-голямата защита на кредиторите срещу действия на недобросъвестни длъжници.

Втората част на Търговския закон регламентира процедурата по обявяване на фалит. Със своите 132 члена този раздел регулира в изключителни детайли всички аспекти на

¹⁴ Попов, Ст., Царски търговски ..., с. 85-87

¹⁵ Пак там, с. 91-107

¹⁶ Цончев, П., Из стопанското минало на Габрово, София, 1934, с. 462

¹⁷ Kuran, T., The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East, *Journal of Economic History*, 63, 2, 2003, p. 423

изпадането в несъстоятелност.¹⁸ Законът внася няколко съществени изменения в предходната османска законодателна уредба, а именно:

- отстраняване на длъжника от управлението на имотите и поверяването им на специален синдик, който трябва да действа, както в негов интерес така и в този на кредиторите;
- обособяване на кредиторите в специална група с право да взима с мнозинство решения, задължителни за всички;
- възможност да се анулират актове, направени преди обявяването на несъстоятелността на длъжника;
- изискуемост на дългове преди настъпване на техния падеж.

Единствената характеристика, по която двете системи се доближават е лишаването на длъжника от правоспособност да се разпорежда с имотите си. Всички останали специфични за процедурата по фалит елементи обаче представляват нововъведения на ТЗ, които липсват в ислямското търговско право.¹⁹

Друга съществена промяна, която внася на ТЗ в областта на процедурата по изпадане в несъстоятелност е възможността кредиторите да сключат с длъжника споразумение за разсрочено плащане, наричано в документите със заетия от френски език термин *конкордато*. Споразуменията фиксират размера и сроковете на вноските, които ще се изплащат. По правило кредиторите отстъпват определена част от вземанията си и позволяват на длъжника да продължи своята стопанска дейност, от приходите на която той постепенно би трябвало да изплати дълга си. От своя страна длъжникът се съгласява да изплати по-голямо количество от това, което кредиторите могат да получат разпродавайки имуществото му.

Както е видно от долните две таблици фалита е сравнително често явление в стопанския живот през Възраждането. Статистиката от 1870 г. отчита, че само за една година в съдилищата в българските земи са били заведени 109 фалита, а цифрата вероятно е по-голяма, тъй като в статистиката не фигурират всички търговски съдилища в българските земи, а част от фалитите се администрират от гражданските съдилища. Към тях трябва да се прибавят и фалитите на български търговци и техни партньори в Истанбул, както и тези на търговски партньори от чужди страни, които често имат отражение върху дейността на търговците във вътрешността на страна. Като се има предвид, че всеки фалит засяга между няколко и няколко десетки търговски партньори е очевидно, че с този проблем рано или късно, дали като кредитори или като длъжници, се сблъсква огромна част от българските търговци.

¹⁸ Попов, Ст., Царски търговски ..., с. 109-168

¹⁹ Tuan, E., *Ifas et la procedure d'exécution sur les biens en droit musulman (madhab Hanafite)*, *Studia Islamica* 21, 1964, с. 149-150; Ганев В., Историческо развитие на несъстоятелността е главните негови моменти, ГСУ – ЮФ, т. 10-11, за 1913-1914 и 1914-1915, 1915, с. 169-170

Табл. 1. Обявени фалити в търговските съдилища в българските земи в периода март 1869–март 1870²⁰

Съдилище	Процедури по фалит, разглеждани през март 1869 – март 1870					Според юридическото състояние на лицата		Приключени процедури по фалит през март 1869 – март 1870					Общо
	В процес на разглеждане към нач. на март 1285	Обявени по искане на фалиралия	Обявени по искане на кредиторите	Обявени служебно	Разваляне на склоночно конкордатско споразумение	Физически лица	Дружества	С конкордатско споразумение	Изплатени според решението на кредиторите	Установена невъзможност за плащане	Отменени	Оставащи за разрешаване към края на февруари 1285 г.	
Русе	2	14	1	1	0	18	0	9	3	0	0	6	18
Варна	0	18	1	8	0	23	4	13	5	0	0	9	27
Видин	10	1	4	0	0	15	0	2	0	0	0	13	15
Шумен	3	12	7	0	0	15	7	0	10	0	0	12	22
Балчик	0	12	1	0	1	14	0	9	0	0	0	5	14
Тулча	1	7	0	0	0	8	0	5	0	0	0	3	8
Търново	3	5	0	0	0	8	0	0	1	0	0	7	8
София	2	2	1	0	0	5	0	5	0	0	0	0	5
Ниш	0	6	2	0	0	8	0	6	2	0	0	0	8
Сливен	0	0	3	0	0	3	0	0	3	0	0	0	3
Пловдив	0	2	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	2
ОБЩО	21	79	20	9	1	119	11	51	24	0	0	55	130
В процентно съотношение	16,2 %	60,8 %	15,4%	6,9%	0,8%	91,5 %	8,5%	39,2 %	18,5 %	0%	0%	42,3%	100 %

 Табл. 2 Фалити, разгледани в периода март 1869 – март 1870 в търговските съдилища в българските земи според сумата на дълга²¹

Съдилище	Според сумата на дълга на фалиралия					
	Общо приключени дела за фалити	До 50 хиляди гр.	Между 50 и 100 хиляди гр.	Между 100 и 250 хиляди гр.	Между 250 и 500 хиляди гр.	Над 500 хиляди гр.
Русе	12	7	4	1	0	0
Варна	18	12	3	2	1	0
Видин	2	0	0	2	0	0
Шумен	10	5	2	3	0	0
Балчик	9	8	1	0	0	0
Тулча	5	3	1	1	0	0
Търново	1	0	0	0	1	0
София	5	3	2	0	0	0
Ниш	8	6	0	2	0	0
Сливен	3	3	0	0	0	0
Пловдив	2	1	0	1	0	0
ОБЩО	63	41	9	11	2	0

²⁰ Kenanoğlu, M., Osmanlı ticaret hukuku..., s. 208-209, 212

²¹ ibid, s. 215-216

Процедурният ред, по който се разглеждат делата в търговските съдилища се регламентира с приетият през 1861 г. Закон за търговското съдопроизводство. С него се въвеждат изключително формализирани процесуални правила. Всяка стъпка от съдебния процес е детайлно разписана и следва да отговаря на редица формални критерии, за да бъде призната за валидна. Законът изисква страните по делото да съставят и представят в хода на процеса множество документи, написани в специализиран юридически стил. Дори малки отклонения могат да доведат до отмяна на съдебно решение или значително забавяне на хода на делото. Новите търговски закони разчитат изцяло на писмените документи като по-този начин освен че намаляват възможността за измами чрез използване на подкупни свидетели и едновременно с това премахват дискриминационното отношение към немюсюлманите, което е характерно за шериатското право.

Уредбата се различава значително от процесуалните правила в кадийските съдилища, където двете страни могат да изложат аргументите си устно със собствени думи. Докато кадийският процесуален ред не изисква наличието на специални познания и е достъпен за всички социални групи, включително за хора с ниско образование и без опит в правната сфера. За разлика от тях уредбата на търговските съдилища изисква специализирана подготовка, добро познаване на закона и познаване на съдебната практика. Затова не е изненадващо, че именно през този период в българските земи се появява фигурата на модерния адвокат. Може да бъде констатиран и повишен интерес към търговско-правната материя. Двата основни канала, чрез които се удовлетворява нуждата от познания в тази област са печатните издания и специализираното образование, предимно в чужди учебни заведения. Засилването на интереса към търговското право несъмнено е проекция на средата, в която се осъществява търговската дейност. Търговските взаимоотношения през последните десетилетия на възрожденския период са в много голяма степен формализирани. Широко навлизат инструменти като търговски договори, полици, вътрешно-отчетни регистри, чието използване предполага модерни търговски познания, включително и познаване на законите и правната уредба.

Новият търговски закон не е лишен и от недостатъци. От правна гледна точка най-съществения пропуск е липсата на естествената основа на търговския закон, който черпи своите общи принципи от френския граждански кодекс. Гражданското право дава общите принципи и дефиниции на понятия като „привилегирани кредитори“, което се използва в търговския закон без да му бъде дадено определение. Причината е буквалния превод на френския търговски закон, в който понятието няма нужда от дефиниция, защото тя е дадена в гражданския кодекс. Също така френския търговски закон черпи общите си принципи относно правото за задълженията и договорите от гражданския кодекс, а подобна част в османския търговски закон няма. Издаденият между 1870 и 1877 16-томен граждански кодекс (*Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*) не представлява пълен граждански кодекс. За разлика от френския граждански кодекс от Меджелето са изключени някои сфери като семейно, брачно и наследствено право.²² В него са засегнати главно въпроси от областта на вещното право като покупко-продажби, наеми, представителство, поръчителство, залог, дружества и т.н. Той има някои съществени разминавания с търговския закон и не може да служи като негова естествена основа. Докато търговския закон например класифицира дружествата според френското право като

²² Шабанов, Ф., О светских правовых нормах в законодательстве Османской империи периода реформ XIX в., Тюркологический сборник, за 1976, 1978, 180-186

събирателни, командитни и акционерни, то гражданския кодекс ги определя според ислямското право като съдружия от типа мувафада, мудараба и т. н. Между двете правни рамки няма синхрон, което прави османската правна система нехомогенна и вътрешно противоречива.

Друга не съвсем положителна характеристика на новата система е изключително формализирания и усложнен процесуален процес. Правилата в кадийския съд позволяват жалбата да бъде подадена устно и със свои думи, което дава възможност на хора без специално образование да се защитават сами.²³ Новият търговско-процесуален кодекс обаче предвижда изцяло писмени процедури със задължителна правна форма и съдържащи определени задължителни реквизити. Подаването им в съда често не е по силите на съдещото се лице и то прибегва до услугите на адвокати, което пък от своя страна оскъпява съдебния процес.

Независимо от това обаче новия търговски кодекс несъмнено отговаря в много по-голяма степен на изискванията на стопанския живот през Възраждането от шериатското право. Основно предимство на новата система е акцентът върху писмените документи като основно доказателство в съда. Тази уредба не само е в по-голям синхрон с все по-формализиращите се делови практики през Възраждането, но и премахва дискриминационната практика на шериатските съдилища, при която свидетелствата на мюсюлманите имат по-голяма доказателствена тежест пред тези на християните.

Разпоредбите на търговския закон относно дружествените форми, вътрешно фирмените документация и използването на полици като кредитно-разплащателно средство е в пълен синхрон с тенденциите в развитието на деловите практики на българските търговци. Съпътстващи фактори като развитието на просветното дело и книгопечатането, както и силните търговски връзки със страни, където е възприет френския търговски закон като Франция, Италия, Холандия, Гърция, Сърбия и др. допълнително улесняват запознаването и възприемането на законовите разпоредби. Несъмнено в края на разглеждания период много българските търговци познават и използват възможностите, които им предоставя новото законодателство. За добрата пригоденост на френския търговски закон към стопанския живот на българите красноречиво говори и факта, че той продължава да действа без никаква промяна почти 20 години след Освобождението, чак до 1897 г., когато е сменен със закон по немски образец, като в частта за несъстоятелността е запазен френския модел.

В Османската империя през XIX век съществуват няколко категории търговци, които се ползват с различен правен статут. С оглед изясняване на правния статут на българските търговци е необходимо да се разгледа не само общия случай на приложението на правната уредба, но и неговите изключения под формата на търговци със специални привилегии. Български стопански дейци попадат в две специални категории търговци – търговците под чуждестранно покровителство и търговците бератлии.

Търговците със статут на чуждите поданици или покровителствани от чужда държава в Османската империя през разглеждания период по силата на капитулационните споразумения имат особен правен статут. Вследствие на това те се ползват от редица привилегии, сред които с оглед на търговско-правната материя най-важни са правото им да изискват прилагането само

²³ Jennings R., Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in the 17th Century Ottoman Kaysery, *Studia Islamica*, v. 50, 1979, p. 180

на писмени доказателства в процесите, правото да получават представителство и защита от съответните легации, правото да разглеждат част от споровете си извън османската съдебна система, а споровете между тях и османски поданици да се разглеждат от смесени съдилища с чуждестранно участие, както и правото да прехвърлят дела над определена сума за решаване в Истанбул. Дела на търговците със статут на чужди граждани или протезета попадат под юрисдикцията на два вида институции – консулските съдилища и османските съдебни органи. Консулските съдилища имат право да уреждат споровете, които възникват между тях и лица от същата или друга чужда националност, а османските търговски съдилища – всички спорове между тях и търговци със статут на османски поданици.²⁴ Тъй като юрисдикцията на двете институции е ясно разграничена, на теория не би следвало да има конфликт между тях. Всяка от институциите обаче предлага на спорещите различни възможности да извлекат облаги и съответно да увеличат шансовете си за положителен изход на делото. Опитвайки се да извлекат максимални ползи българските търговци често действат на опортюнистичен принцип и според ситуацията се стараят да пренесат делото в тази институция, която според тях им предлага по-благоприятен режим на третиране и съответно по-големи възможности за благоприятен изход на делото.

Практиката заможни османски поданици да се сдобиват с берат за чуждо покровителство предизвиква вземането на ответни мерки от страна на Османската империя. Именно като реакция срещу злоупотребите с капитулационните привилегии в началото на XIX век е създадена категорията на привилегированите османски търговци с берат. В изворите и литературата те са известни като „европейски търговци“ („*Avrupa tüccarı*“), което представлява съкращение от официалното им наименование „търговци в Европа, Персия и Индия“ („*Avrupa ve Acem ve Hindustan tüccarı*“). На търговците бератлии се признават всички права, привилегии, свободи и уважение, на които се радват и чуждите търговци. Сред най-важните юридически привилегии в предтанзиматския период е правото да разглеждат спорните си търговски дела чрез шехбендера, мухтарите и векилите на своята съсловна организация, под надзора на бегликчията на Имперския диван. Ако се налага арестуването, затварянето им или налагането на друго наказание, то може да бъде изпълнено само с посредничеството на специален чиновник (*mübaşir*). Освен това подобно на чуждестранните търговци, бератлиите имат право да пренасят спорове над 4000 гроша за решаване в Истанбул.²⁵ Друга важна съдебна привилегия на търговците с берат е изискването съдилищата да уважават представените от тях подписани и валидни записи като достатъчно доказателство за присъждане на дължимата сума.²⁶ Тази привилегия е важна с оглед на вече разгледаната особеност на шериятското право да използва широко свидетелски показания като доказателство, което създава възможности за злоупотреби чрез използване на подкупни свидетели и освен това дискриминира немюсюлманските османски поданици, чиито показания нямат същата тежест като тази на мюсюлманите. Издадените след 1840 г. берати,

²⁴ Boogert, M., *The Capitulations and the Ottoman Legal System*. Leiden, 2005, p. 35-48; Rausas, P., *Le Régime Des Capitulations Dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1902, t.1, p. 207-224; İnalçık, H., *İmtiyâzat*, *Encyclopedia of Islam*, New Edition, vol. 3, Leiden & London, 1989, p. 1188; Akyıldız A., *Tanzimat dönemi osmanlı merkez teşkilâtında reform*, İstanbul, 1993, s. 169; Ekinci, E., *Osmanlı Hukuku*, İstanbul, 2008, s. 545; Heidborn, A. *Manuel de droit public et administratif de l'Empire Ottoman*, vol. 1., Vienne & Leipzig, 1909, p. 216

²⁵ Çadircı, M., *II. Mahmud döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye tüccarları*. – In: *Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, İnalçık, H. and O. Okyar (ed.), Ankara, 1980, s. 239-241

²⁶ Търски документи за македонската историја, т. 5, Скопје, 1958, с. 53-56, с. 164-167

като този на Ангел Робев от 1841 г. в допълнение към изброените по-горе привилегии отразяват и правото на бератлиите да решават своите търговски спорове в търговските съдилища според търговския закон.²⁷ Тя се дава на търговците бератлии с решение от 1 януари 1840 г., според което в допълнение към собствените им арбитражни органи в рамките на съсловната организация бератлиите могат да се обръщат за решаване на търговски дела и към новоучредения търговски съд в Истанбул.²⁸

Наличието на две специални категории търговци, които се ползват с различен правен статут в сравнение с непривилегированите търговци в Османската империя създава условия за юридически плурализъм през 40-те и 50-те години на XIX век. Плурализмът и несистематизираността, произтичащи от едновременното приложение на няколко правни системи и наличието на паралелни правораздавателни институции за определени категории население не са ново явление за османската правна система.²⁹ До приемането на Търговския закон през 1850 г. двете привилегировани групи се съдят в специализираните търговски съдилища според разпоредбите на френското търговско законодателство, докато непривилегированите търговци следва да отнасят делата си в кадийските съдилища, където се прилага шериатското право и кануна. Българите с чуждо гражданство имат достъп и до консулските съдилища на съответните държави, а османските търговци с берат използват като арбитражен орган своята съсловна организация. След официалното приемане на Търговския закон през 1850 г., той започва да се прилага във всички османски правораздавателни институции като премахва законодателния плурализъм, но запазва институционалния такъв, тъй като достъпът до търговските съдилища остава ограничен единствено за търговци със статут на чужди граждани и за бератлии. През 60-те и 70-те години обаче се наблюдава тенденция към унифициране на различните категории търговци. Османската държава провежда целенасочена политика за ограничаване на възможността нейни поданици да придобиват чуждо гражданство, чиято кулминация е приетия през 1869 г. Закон за османското поданство. От друга страна държавата се стреми да премахне стимулите за придобиване на чужда националност или чуждо покровителство. Първоначално сходни привилегии са предоставени на категорията на османските търговци с берат. Интересът и сравнително широкото разпространение на тази категория търговци сред немюсюлманското и в частност сред българското търговско съсловие свидетелства за относителния успех на тази политика. Към края на 60-те години реформите в Османската империя в голяма степен елиминират основанията за нейното съществуване. Това е валидно в особена степен за областта на търговското право, където приемането на Търговския закон през 1850 г., на закона за организацията на търговските съдилища през 1860 г. и на Закона за търговското съдопроизводство през 1861 г. изравнява техния статут с този на непривилегированите търговци.

²⁷ Горгиев Др., Охрид и Охридско низ османлиската документация (XIX-XX век), Охрид, 2009, с. 10-14

²⁸ Kenanoğlu, M., Osmanlı ticaret hukuku..., s. 25-27

²⁹ Милкова, Ф., Андреев М., История на българската феодална държава и право, София, 1993, с. 307-308

3. Втора глава. Българските търговци и институционалната рамка на регулацията на търговско-финансовите взаимоотношения в османската империя

Втората част на дисертационния труд разглежда промените в институционалната рамка, в която се разглеждат търговските дела, в периода от началото на 40-те години до Освобождението. Проследява се еволюцията, която претърпяват традиционните правораздавателни институции в лицето на кадийския съд и юрисдикцията, която те имат в областта на търговското право през разглеждания период. Засегната е и институцията на меджлисите, които в периода 40-те – първата половина на 60-те години имат право да разглеждат търговски дела в качеството им на втората инстанция по отношение на кадийския съд. Дадени са примери от правораздавателната им практика по отношение на българските търговци.

Основен акцент в главата е поставен върху естеството на реформите и най-вече върху новите институции в лицето на търговските съдилища, които постепенно се налагат като основна правораздавателна институция в областта на търговското право. Първото сведение с което разполагаме за търговски съдилища по българските земи датира от 1852 г. и се отнася за учредяването на подобна институция в Търново.³⁰ Заедно със съдилището във Видин³¹ това е и една от двете засега известни подобни институции в българските земи, които функционират преди Кримската война. По инициатива на Мано Стоянов и Анастас Тодоров през 1855 г. е направен неуспешен опит специализиран съд да бъде учреден в София.³² До края на 50-те години има сведения, че търговски съдилища са функционирали още в Пловдив,³³ Варна,³⁴ Русе,³⁵ и Шумен.³⁶ През 1859 г. местните търговци „*турци, християни и евреи*“ правят опит да открият търговско съдилище в Стара Загора, достъпът до което да имат всички търговци. Опитът обаче е неуспешен и издадения ферман дава право единствено на търговците с берат да отнасят делата си в новата институция. По тази причина съдът вероятно не е учреден.³⁷

Разширяването на мрежата от търговски съдилища продължава и през 60-те и 70-те години на XIX век. Към Освобождението в българските земи функционират 21 постоянни търговски съдилища – в Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Търново, Ловеч, Плевен, Видин, Лом, Враца, София, Ниш, Тулча, Кюстенджа, Варна, Балчик, Битоля, Скопие, Кюстендил, Пловдив и Сливен.³⁸ Отделно към някои панаири като този в Черна вода, Ески Джумая и Хаджиоглу Пазарджик се организират временни търговски съдилища за времетраенето на панаира.³⁹ По

³⁰ BOA, MVL, D. 249, G. 20; Тодоров-Хиндалов, В., Опис на ферманите, бюроялдиите и тезкеретата в Софийската Народна Библиотека. Отчет на НБ, Годишник на Народна Библиотека в София за 1923, 1924, с. 119.

³¹ BOA, HR.MKT, D. 123, G. 86

³² BOA, A}MKT.NZD, D. 130, G. 35; Русев Ив., Търговската модерност в Българското възраждане, дисертация за присъждане на научна степен „доктор на историческите науки“, Варна, 2012, с. 113

³³ BOA, A}MKT.MHM, D. 103, G. 27; Архив на Найден Геров, ч. 1, 1857-1870, София, 1931, с. 41

³⁴ BOA, I.MVL, D. 382, G. 16745; BOA, A}MKT.MVL, D. 93, G. 5

³⁵ BOA, A}MKT.NZD, D.252, G. 94

³⁶ BOA, A}MKT.UM, D. 356, G. 67

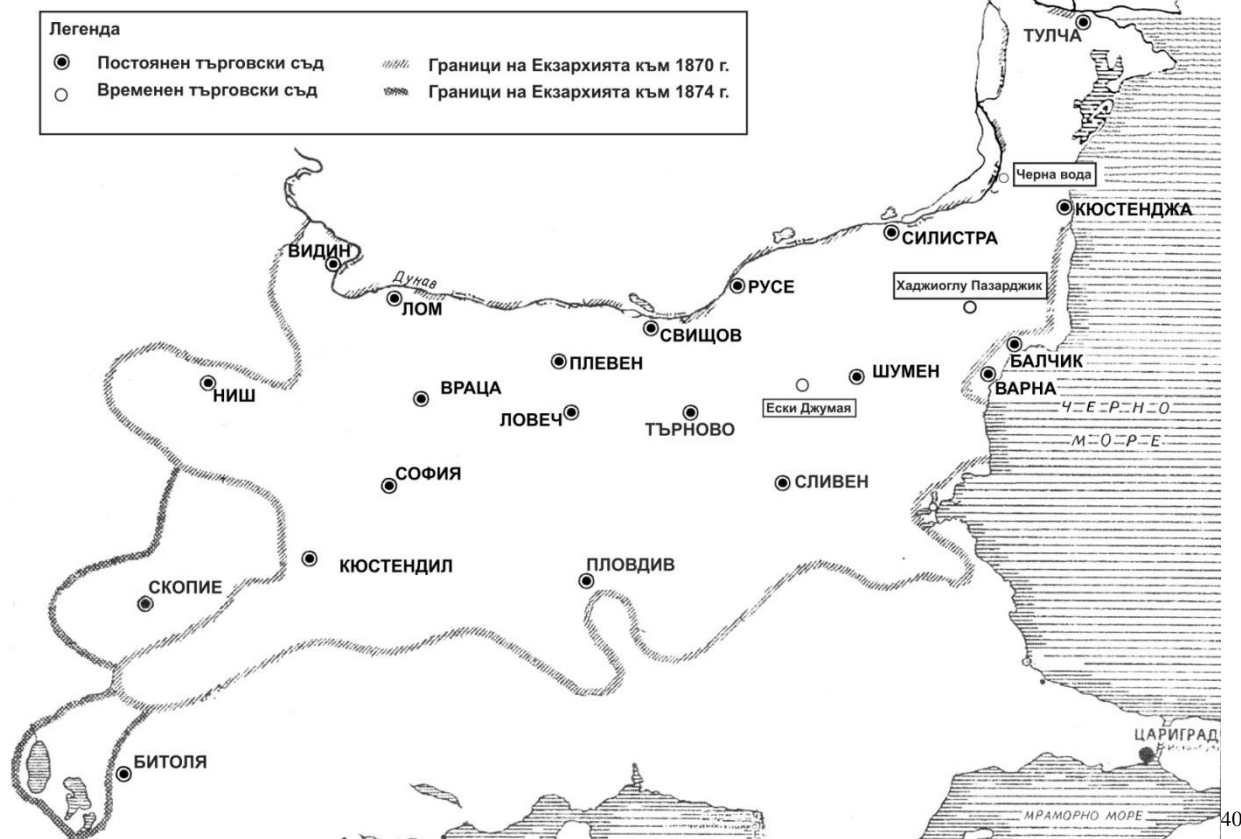
³⁷ НБКМ – БИА, Ф. 6, IA 5115- IA 5141

³⁸ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, d. 30, 1292; НБКМ, ОО, Сф 1/61; Дунав, год. XII, бр. 1080, 20 юни 1876

³⁹ Силянова Е., Панаириите по българските земи през втората половина на XIX век, София, 2013, с. 97, 306; НБКМ – ОО, Ф 113, а.е. 179; Дунав, XI, бр. 967, 30 април 1875; Дунав, XII, бр. 1063, 21 април 1876; Дунав, XII, бр. 1068, 9 май 1876; Велков, А., Груевски, П., Иванова, С. и др., Опис на османо-

отношение на териториалното разпределение е видно, че в Северна България броят на търговските съдилища е значително по-голям отколкото в земите на юг от Стара планина. Докато в Северна България през 1877 г. функционират 14 търговски съдилища, то в Тракия, Македония и Западна България те са едва 7. Това от една страна се дължи на по-енергичното прилагане на реформите в Дунавския вилает по времето на Мидхат паша и неговите наследници през втората половина на 60-те и през 70-те години на XIX век. От друга страна броят и разположението на търговските съдилища несъмнено е функция на стопанската активност и наличието на големи търговски центрове.

Търговски съдилища в българските земи към 1877 г.

Допълнението към Търговския закон от 1860 г. въвежда реформа в организацията на търговските съдилища, според която всеки съвет се състои от един председател, двама постоянни и четирима временни членове. Председателите, както и постоянните членове имат статут на платени държавни чиновници, докато временните членове се избират от местната търговска общност и изпълняват службата безвъзмездно.⁴¹ В допълнение към тях търговските съдилища имат вариращ брой писари (между 1 и 4), а някои съдилища разполагат и с допълнителен административен персонал – преводачи, съдебни изпълнители (*mübaşir*), заместници (*muavin*), извъншатните сътрудници или помощник слушатели (*mülazım*).⁴²

турски документи за занаяти и търговия (XVI-XIX в.), София, 1993, с. 429; Дунав, IV, 314, 25 септември 1868; Дунав, IV, 29 септември 1868; Дунав, VI, бр. 502, 19 август 1870

⁴⁰ Българските земи тук са дефинирани като територията на Българската екзархия към 1874 г. Използваните са данните в: Маркова, З., Българската екзархия 1870-1879, София, 1989, с. 560-561. Тук са включени данни и за два града (Варна и Битоля), които формално не принадлежат към територията на Екзархията, но представляват административни центрове на територии, които спадат към нея.

⁴¹ Попов, Ст., Царски търговски законник..., с. 7

⁴² Salnâme-i vilâyet-i Tuna, d. 1-10, 1285-1294, Salnâme-i vilâyet-i Edirne, d. 1-6, 1289-1294

Законодателната рамка, уреждаща назначаването на съдебните кадри в системата на търговските съдилища по правило се отличава с по-голяма либералност и недискриминационност към немюсюлманските османски поданици политика от тази в другите съдебни институции. Изискванията за заемане на длъжност в администрацията на търговските съдилища включва само наличието на лични качества, притежаването на известен опит и познания в областта на търговията и търговското право, навършена определена възраст. Те обаче не включват изисквания към етническият и религиозният произход, както на постоянните и временни членове, така и на председателите им. За разлика от тях гражданските и наказателните съдилища, организирани с вилаетската реформа от 1864 г. имат фиксирани квоти по религиозен признак, като половината от техните членове са мюсюлмани, а другата половина – немюсюлмани. Втората съществена разлика с гражданските и наказателните съдилища е фигурата на председателя. Според Закона за устройство на Дунавския вилает те се председателстват от местния шериатски съдия (наиб).⁴³ Така немюсюлманите на практика могат да бъдат само редови членове в новите институции. Всъщност чрез запазените си контрол върху кадийските съдилища и значителните си правомощия в гражданските и наказателните светски съдилища улемата запазва в голяма степен влиянието в системата на гражданското право през Танзиматския период, като търговските дела представляват единствения значителен пробив в тяхната доминираща кадрова роля в областта на гражданското правораздаване.⁴⁴ Именно поради това при тях реформата се отличава с най-голяма радиалност и най-ниска степен на приемственост със системата от класическия период.

В следствие на по-либералния характер на закона, с който се урежда състава на търговските съдилища логично можем да очакваме там по-голям дял на немюсюлманските членове. Това предположение се потвърждава от данните в статистическите годишници на Дунавския вилает. От общо 964 имена на членове на търговски съдилища в периода 1868-1877 г. мюсюлманите съставляват 55,2%, а немюсюлманите – 39,4%.⁴⁵ От тях православните християни са 30,1%, а евреите и арменците – съответно с по 4,9 и 4,5%. Ако обаче разгледаме само членовете на съда с право на глас (т.е. без писарите) получаваме почти равно съотношение между мюсюлмани и немюсюлмани – 47,4% мюсюлмани срещу 46,5% немюсюлмани. Сред немюсюлманите най-голям дял отново заемат православните християни с 35,5%, следвани от евреите с 5,8% и арменците – с 5,1%. Както може да се види от Таблица 3 етно-религиозната характеристика на персонала на търговските съдилища в Дунавския вилает търпи значителни вариации по длъжности. Длъжността на председателя се заема преимуществено от мюсюлмани (73,8%). Достъпът до поста за немюсюлмани обаче не остава само на теория, а напротив – представители на православната, еврейската и особено на арменската общност с успех се изкачват до ръководния пост в институцията. При постоянните членове разликата между мюсюлмани и немюсюлмани намалява значително, но мюсюлманите отново имат превес с над 54% от чиновниците, докато немюсюлманите съставляват около 41% от всички постоянни членове. Съвсем различно е положението при временните членове, където мюсюлманите са малцинство с 36%, а немюсюлманите съставляват 55% от чиновниците. Постът на писар очаквано се заема ексклузивно от мюсюлмани, тъй като езиковият фактор тук е от особено значение и човек, чиито роден език не е турски трудно би могъл да изпълнява задълженията на секретар на съда.

⁴³ Съветник, II, бр. 33, 14 ноември 1864; Съветник, II, бр. 34, 21 ноември 1864

⁴⁴ Kushner, D., *The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)*, Turcica, vol. 19, 1987, p.70

⁴⁵ Сборът от двата процента е по-малък от 100, тъй като при 5,4% от именната не може да бъде установена етно-религиозна принадлежност.

Табл. 3 Статистика на членовете на търговските съдилища в Дунавския вилает според етно-религиозната им принадлежност (1868-1877)⁴⁶

	Председатели						Постоянни членове						Временни членове						Писари				
	Мюсюлмани	Християни	Евреи	Арменци	Неопределено	Общо	Мюсюлмани	Християни	Евреи	Арменци	Неопределено	Общо	Мюсюлмани	Християни	Евреи	Арменци	Неопределено	Общо	Мюсюлмани	Арменци	Неопределено	Общо	
1868 (1285) ⁴⁷	11	0	0	2	0	13	16	10	0	0	0	26	13	24	4	2	4	47	12	0	0	1	2
1869 (1286) ⁴⁸	11	0	0	2	0	13	16	10	0	0	0	26	13	24	5	3	3	48	13	0	0	1	3
1870 (1287) ⁴⁹	6	0	1	0	0	7	7	5	0	0	1	13	9	8	5	0	1	23	7	0	0	7	
1871 (1288) ⁵⁰	10	0	0	1	0	11	12	11	0	0	0	23	14	18	4	2	5	43	11	0	0	1	1
1872 (1289) ⁵¹	8	2	0	2	0	12	11	10	0	0	1	22	16	19	4	1	3	43	11	0	0	1	1
1873 (1290) ⁵²	7	2	0	4	0	13	14	9	1	0	2	26	18	22	2	1	5	48	12	0	0	1	2
1874 (1291) ⁵³	8	2	0	3	0	13	14	10	0	0	1	25	19	17	4	5	3	48	14	0	0	1	4
1875 (1292) ⁵⁴	10	1	0	2	0	13	16	11	0	0	1	28	18	19	5	3	6	51	23	1	0	2	4
1876 (1293) ⁵⁵	9	1	0	4	1	15	16	13	1	0	3	33	20	16	7	2	5	50	20	0	0	2	0
1877 (1294) ⁵⁶	10	0	0	1	1	12	14	12	0	0	2	28	21	14	4	2	3	44	22	0	1	2	3
	90	8	1	21	2	122	136	101	2	0	11	250	161	181	44	21	38	445	145	1	1	14	7
Като процент	73,8	6,6	0,8	17,2	1,6	100	54,4	40,4	0,8	0,0	4,4	100	36,2	40,7	9,9	4,7	8,5	100	98,6	0,7	0,7	100	

⁴⁹ Salname-i Vilayet-i Tuna, d.1 – d.10, 1285-1294, Rusçuk, Tuna vilayet Matbaası

⁴⁷ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, София, Тулча, Кюстенджа, Търново, Ниш, Видин, Лом, Варна, Балчик

⁴⁸ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, София, Тулча, Кюстенджа, Търново, Ниш, Видин, Лом, Варна, Балчик;

⁴⁹ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, София, Видин, Лом. За съжаление екземпляра, съхраняващ се в Ориенталския отдел на НБКМ е частично запазен и последните страници на документа липсват, поради което за част от съдилищата няма данни.

⁵⁰ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, София, Търново, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа (Санджак Ниш в периода до 1874 г. принадлежи към вилаета Призрен, като данни за него както и данни за съдилището в Скопие могат да се намерят в статистическите годишници на Призренския вилает, които започват да се издават през 1873 г. Те обаче не са включени в настоящата таблица)

⁵¹ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, София, Търново, Ловеч, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа.

⁵² съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, София, Търново, Ловеч, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа;

⁵³ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, София, Търново, Ловеч, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа;

⁵⁴ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, Ниш, София, Търново, Ловеч, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа;

⁵⁵ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, Враца, Ниш, София, Търново, Ловеч, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа

⁵⁶ съдържа данни за съдилищата в: Русе, Силистра, Шумен, Свищов, Видин, Лом, Враца, София, Търново, Ловеч, Варна, Балчик, Тулча, Кюстенджа

Търговските съдилища в българските земи са вплетени в система от вертикални и хоризонтални връзки с различни органи на османската централна и местна власт, с други правораздавателни институции, както и с местните органи на самоуправление като българските общини. С всяка от тях местният съд поддържа контакти по различни групи въпроси свързани с приложението на законодателните и институционални реформи по места, както и разрешаването на конкретни правни казуси. За разлика от предишния период обаче през 60-те и 70-те години се наблюдава и една съществена разлика. Тя е свързана с премахването на необходимостта централната власт да издава специални заповеди (емирнамета) за изпълнение на решенията на търговските съдилища. Друга съществена характеристика на отношенията между търговските съдилища и други институции е тяхната силна бюрократизация. Всяка официална комуникация се извършва писмено, отбелязва се в съответните регистри, а в повечето случаи копие от документа се пази в архива на съда. Много от процедурите изискват сътрудничество и координация на няколко институции, което удължава срока за постигане на резултата и прави системата по-тромава.

През 1870 г. османските власти изготвят статистика на някои по-важни показатели от дейността на търговските съдилища в държавата. Статистиката отразява дейността на съдилищата за една календарна година – 1285 г. по слънчевия османски календар, което отговаря на периода март 1869 – март 1870 г. Документът е публикуван в цялост в транскрибиран на латиница вид от М. Кенаноглу, поради което е възможно от него да се извлекат данните за съдилищата в българските земи.⁵⁷ Към годината на съставяне на документа в българските земи функционират 15 търговски съдилища, но за съжаление за четири от тях – тези в Лом, Свищов, Кюстенджа и Скопие няма данни. Така изготвената през 1870 г. статистика може да даде единствено приблизителна представа за профила на търговските дела, разглеждани в българските земи в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век. Въпреки това обаче документът разкрива много ценна информация за някои характеристики и особености на търговско-правните регулаторни институции, които позволяват да се направят обобщения за характера и особеностите на тяхната съдебна практика. Благодарение на данните в нея може да се установи приблизителния брой на делата, завеждани и решавани за една календарна година, количеството на оспорваните суми, профила на делата според изхода на делото, както и според националността на страните. Това са важни характеристики, които осветляват в сравнително големи подробности дейността на специализираните правораздавателни институции.

⁵⁷ Kenanoğlu, M., *Osmanlı Ticaret Hukuku...*, p. 150-221

Табл. 4 Статистика на търговските дела в българските земи според ефективността на съдилищата за една година (март 1869 – март 1870)⁵⁸

Съдилище	Брой заведени дела	Брой издадени решения	Коефициент на приключени към заведени дела
Варна	237	132	55,7 %
Русе	207	137	66,1 %
Видин	207	133	64,2 %
Шумен	170	166	97,6 %
Балчик	157	134	85,3 %
Пловдив	113	40	35,3 %
Тулча	98	90	91,8 %
Сливен	87	34	38,2 %
Битоля	68	59	86,7 %
Търново	58	43	74,1 %
Ниш	47	21	44,6 %
София	42	38	90,4 %
Силистра	32	16	50,0 %
ОБЩО	1523	1043	68,48%

Ако сравним данните за търговските съдилища в българските земи с тези на другите подобни институции в Османската империя можем да установим, че те не са от най-натоварените в империята. Съдът с най-много заведени дела за една година – Варненския, се класира едва на 11 място сред всички подобни институции, оставайки далеч след съдилища като Ханя в Крит със 701 дела, Багдад с 673, Дамаск с 622, Измир с 522 и Алепо с 513 дела. При установяването на относителната натовареност на търговските съдилища в българските земи спрямо други части на империята обаче трябва да се има предвид и обстоятелството, че институционалната мрежа не е равномерно разпределена във всички части на османската държава. Дунавския вилает с неговите 14 съдебни институции към 1870 г. има рекордно гъста мрежа от търговски съдилища. Територията на Одринския вилает също е сравнително добре покрита с мрежа от 7 търговски съдилища. Повечето вилаети в Османската империя обаче имат само между 3 и 6 търговски съдилища, а на обратния полюс са някои от вилаетите в балканските провинции като Шкодра, Призрен и Босна, които имат само един търговски съд във вилаетския център. Относителното натоварване на търговските съдилища не е само функция на динамиката на търговския обмен в дадено селище, но и на енергичността в прилагането на реформените мерки за създаване на специализирани съдилища във всички големи търговски центрове.

⁵⁸ *ibid*, 179-180, 183, 187

Табл. 5 Статистика на търговските дела в българските земи според сумите на материалния интерес на делата (март 1869 – март 1870)⁵⁹

	Съдилища	Материален интерес на заведените искове (в гр.)	Материален интерес на издадените решения (в гр.)
1	Варна	1 339 310	1 179 588
2	Русе	1 054 870	659 322
3	Пловдив	1 072 574	648 252
4	Видин	1 240 796	618 822
5	Тулча	646 642	523 859
6	Битоля	809 432	501 475
7	Балчик	486 548	415 297
8	Шумен	376 508	360 331
9	София	340 602	276 174
10	Търново	289 887	225 460
11	Сливен	769 258	223 359
12	Силистра	57 551	49 386
13	Ниш	49 386	48 535
	Общо	8 533 364	5 946 946
	Средно на съд	656 413	457 457

Табл. 6 Профил на делата, разгледани във търговските съдилища в българските земи според изхода на делото (март 1869 – март 1870)⁶⁰

	В полза на ищеца	В полза на ответника	Прехвърлени за решаване на друго място	Със споразумение	ОБЩО
Русе	75	14	43	5	137
Видин	55	52	9	17	133
Балчик	123	4	-	7	134
Шумен	120	17	23	6	166
Ниш	18	1	2	-	21
Силистра	16	-	-	-	16
София	30	2	4	2	38
Търново	31	-	7	5	43
Тулча	77	3	-	10	90
Варна	121	7	2	2	132
Битоля	45	5	7	2	59
Пловдив	40	-	-	-	40
Сливен	21	5	8	-	34
ОБЩО	772	110	105	56	1043
Като процент	74,02%	10,54%	10,07%	5,37%	100%

⁵⁹ ibid, p. 179-180

⁶⁰ Kenanoğlu, M., Osmanlı Ticaret Hukuku..., p. 175

Ако съпоставим сумата на материалния интерес в издадените съдебни решения с броя присъди, издадени в търговските съдилища в българските земи можем да установим, че средния размер на търговското съдебно решение възлиза на малко на 5700 гр. Сумата е сравнително висока, което говори, че към търговските съдилища разглеждат спорове със сравнително по-голям материален интерес, докато споровете за дребни финансови суми се занимават местните граждански и шериатски съдилища.

Табл. 7 Статистика на търговските дела в българските земи според националността на страните по делото за една календарна година (март 1869 – март 1870)⁶¹

	Дела между османски поданици	Смесени дела	ОБЩО
Сливен	31	3	34
Пловдив	27	13	40
Балчик	94	40	134
Шумен	153	13	166
Ниш	21	0	21
Русе	123	14	137
Силистра	16	0	16
София	36	2	38
Търново	42	1	43
Тулча	72	18	90
Варна	116	16	132
Видин	130	3	133
Битоля	51	8	59
ОБЩО	912	131	1043
Като процент	87,44%	12,56%	100%

Както се вижда от горната таблица в търговските съдилища в българските земи се разглеждат основно дела между местни търговци с османско гражданство. Едва малко над 12 % представлява дела на търговските спорове между османски и чужди поданици. Данните от статистическото преброяване красноречиво говорят в полза на твърдението, че специализираните търговски съдилища обслужват предимно местната търговска общност.

Османската статистическа информация от 1870 г. обаче не дава информация за етно-религиозната принадлежност на османските поданици, които се явяват като страни по делата в търговските съдилища в българските земи. Известна светлина по въпроса може да хвърли един изходящ регистър на Видинския търговски съд, в който са отбелязани съдебните решения, определения, разписки и други документи, издадени от съда.⁶² За съжаление обаче регистърът е частично запазен, като долната част на листата липсва. По тази причина документа може да даде само приблизителна информация за етно-религиозната принадлежност на лицата, които се обръщат към Видинския търговски съд в периода 1867-1872 г. в качеството си на страни по делото, представители, гаранتي и др. Данните са обобщени в следващата таблица:

⁶¹ Ibid, s. 181-187

⁶² НБКМ – ОО, ф. 1А, а.е. 34925

Табл. 8 Етно-религиозна характеристика на фигуриращите във регистъра на Видинския търговски съд лица:

	Мюсюлмани	Християни	Евреи	Не може да се определи
Общ брой	137	121	54	14
Относителен дял ⁶³	44%	39%	17%	

Ако тези данни се съпоставят с общата структура на населението във Видин, констатираме свръхпредставяне на евреите, които съставляват около два пъти по-малък процент от населението (8,1 %).⁶⁴ Това вероятно отразява свръхпредставеността на еврейската общност в търговската професия. Християнското население също е свръхпредставено, макар и в по-малка степен. Към 1866 г. то представлява малко на 34% от населението на града. Обратно, мюсюлманското население, което съставлява 51,6% от жителите на град Видин към същата година е по-слабо представено в регистъра на местния търговски съд.⁶⁵ Съотношението между християни и мюсюлмани в регистъра на търговския съд изглежда отговаря в общи линии на общата демографска картина в града, където мюсюлманското население има превес над християнското. Така може да се констатира, че достъпът до Видинския търговски съд, а много вероятно и до другите подобни институции в българските земи, не е ограничен до определена етно-религиозна група. Към него се обръщат представители на всички основни групи население в областта и то в съотношение, което с известни малки отклонения не е в дисонанс с общата структура на населението в града.

Същият регистър дава възможност да се очертае относителната количествена тежест на видовете дела и поводите за обръщане към търговския съд. Те са категоризирани в следните няколко основни видове, според тяхната функция в съдебния процес (Таблица 9), както и според съдържанието на документите и същността на казуса (Таблица 10):

Таблица 9: Дела, регистрирани във изходящия регистър на Видинския търговски съд според изхода и процесуалния характер на случая:⁶⁶

Процесуални действия, завършили със съдебно решение	Процесуални действия, завършили без съдебно решение	Случаи на регистриране на документи в съда (нотариална функция)	Други
43	70	51	5

⁶³ При изключване на лицата, чиято етнорелигиозна принадлежност не е възможно да се определи

⁶⁴ Тотева, Т., Участието на евреите в стопанския живот на градовете в Северозападна България, История, бр. 2–3, 2005, с. 110–116.

⁶⁵ Тодоров, Н., Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие., София, 1972, с. 327; Цухлев, Д., История на града Видин и неговата област, София, 1932, с. 429; Пантев А., Божилов В., Илиев Ил. и др., гр. Видин. Кратък исторически очерк, София, 2008, с. 150

⁶⁶ НБКМ – ОО, ф. 1А, а.е. 34925

Таблица 10: Документи, издадени от Видинския търговски съд според причината за обръщане към съда⁶⁷

Неизпълнени ангажименти по договори и споразумения		Спорове между съдружници	Секвестриране на имот	Фалит	Призовки	Представяне на документи във връзка с водено дело	Изискани документи от Вилаетския съд (вкл. обжалване на дела на втора инстанция)	Регистриране на поръчителство	Регистриране на сключени договори и споразумения	Регистриране на представителство	Неуточнено	Друго
Неизплатена сума	Друга или неуточнена причина	4	21	5	2	14	6	33	23	15	23	4
46	10											

Горната таблица дава възможност да се направят някои наблюдения върху типа дела, с които е ангажиран един търговски съд. Най-честата причина за обръщане към него представляват неизпълнени търговски ангажименти и в частност неизплащане на дължимите суми в срок. Наред с тях значителна част от делата – 21, представляват последващи мерки за осигуряване на вземанията от неизрядни длъжници посредством налагане на заповед за имуществото им. Значителен дял представляват и случаите на регистриране на документи, необходими за целите на съдебния процес. Такива са документите за представителство в съда, чрез които страните по делото се възползват от възможността да бъдат представлявани както от свои близки, така и от професионални адвокати. Многобройни са и документите за регистриране на поръчителство. В част от случаите като например процедурите по обжалване на дела подобно поръчителство се изисква по закон. В друга част от случаите представянето на поръчител е доброволна инициатива, целяща постигането на по-добри условия. Такъв често е случаят при казусите за фалит, където кредиторите са склонни вместо да продадат имуществото на длъжника да му позволят да продължи стопанската си дейност и да изплати част от задълженията си на вноски при положение, че представи „здрав поръчител“. Сравнително по-редки са делата между съдружници, както и тези, касаещи процедури по несъстоятелност. С това обаче профилът на делата, разглеждани в търговските съдилища покрива напълно целия спектър от въпроси, разглеждани в Търговския закон.

Сред най-съществените недостатъци на новата институционална уредба продължава да бъде един от хроничните проблеми на османската администрация, а именно широкото разпространение на корупцията и използването на личните връзки за оказване на влияние на съда. Паричните подкупи, личните контакти с членове на правосъдните институции, както и с други представители на местни елити играят съществена роля за изхода на дадено търговско дело. Връзките, които страните имат и съдействието, което влиятелни местни фигури могат да

⁶⁷ НБКМ – ОО, ф. 1А, а.е. 34925; Броят на делата в таблицата не отговаря на общия брой на вписаните дела, тъй като някои от казусите попадат в повече от една категория – примерно вписването на поръчителство във връзка с секвестриране на имот на длъжник е вписано в две от категориите.

им оказват в хода на издаването и изпълнението на дадено съдебно решение често се оказват от съществено значение за хода на тяхната търговска дейност. Българските търговци обаче изглеждат добре запознати със слабостите на институционалната уредба и са готови да се възползват от тях за осигуряване на благоприятно решение по водените от тях дела. Това важи в особена степен за едрите търговци, които целенасочено култивират добрите си отношения с важни османски чиновници, тъй като осъзнават важността на подобни контакти за успеха на стопанската си дейност. Този аспект от дейността на българските търговци е известен в историографията и посочен в редица изследвания.⁶⁸

4. Заключение (общи изводи)

В периода на Танзимата Османската империя извършва мащабни реформи в правосъдната сфера, които са насочени към кодификация и модернизация на правната уредба. В областта на търговското право се осъществява преход от шериатско право към френския търговски кодекс, с което коренно се променя правната среда, в която българските търговци осъществяват своята дейност. Описаните в Търговския закон инструменти като дружествени форми, полици и търговски тефтери са в пълно съответствие с тенденциите в организацията на търговската дейност през Възраждането, като част от тях са въведени в практиката на българските търговци още преди приемането на Търговския закон. Определяща характеристика на новата правна система е нейната силна формализация и бюрократизация. Воденето на търговски дела започва да изисква задълбочени правни познания. Като пряко следствие можем да видим засилване на интереса към търговско-правната материя във възрожденското общество, както и поява на фигурата на модерния адвокат.

Влизането в сила на новото законодателство и достъпът до търговските съдилища се осъществява поетапно. Отделните категории български търговци получават достъп до тях в различно време. Наличието на две специални категории търговци, които се ползват с различен правен статут в сравнение с непривилегированите търговци в Османската империя създава условия за юридически плурализъм. Той дава възможност в определени случаи български търговци да действат на опортюнистичен принцип и да избират най-благоприятната за тях институционална и законодателна рамка чрез смяна на статута си. Тази особеност на системата на търговското право е особено видна в периода до 60-те години, докато през последните две десетилетия от разглеждания период се наблюдава тенденция към унифициране статута на различните категории търговци. През 40-те и 50-те години в Османската империя и в частност в българските земи действат две паралелни институционални системи в областта на търговското право. До първата имат достъп всички търговци, а втората е ограничена до привилегированите търговци. Основната правна рамка, която се прилага в кадийските съдилища и меджлисите до приемането на Търговския закон е

⁶⁸ Плетньов, Г. Стопанската дейност на търговския фабрикант Стефан Карагьозов през Възраждането.” Исторически преглед, 1, 1977, с. 63-65; Плетньов Г., Мидхад паша ..., с. 51-52; Davidova E., Dossier commercial de la famille Tapcilestov ..., р. 144; Манолова, Н., Търговски сдружения и обществено поведение, - В: Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество, София, 1996, с. 84; Манолова Н., Възрожденският търговец – примери за стопанското и общественото му поведение от XIX век, Минало, 1995, бр. 3, с. 46; Семейен архив на Хаджитошеви, София, 1984, т. 1, с. 88, 305, 327, 355, 360 380, 392, 447, 541, 552, 553, т. 2 267

ислямското право, а дори след 1850 г. шериата запазва силно влияние в тях. Показателно за консервативността на кадийските съдилища и меджлисите е факта, че чак до Освобождението и въпреки обещанията в Хатихумаюна тези институции не приемат за изцяло равни свидетелските показания на мюсюлмани и немюсюлмани. В противовес на това търговските съдилища още от самото си създаване третираат еднакво всички лица, независимо от тяхната етно-религиозна принадлежност.

В началото на 1840 г. се слага начало на реформата в институционалната сфера със създаването на първото търговско съдилище в Истанбул. От началото на 50-те години търговски съдилища започват да се създават и в българските земи, като процесът става по-интензивен в годините след Кримската война. В навечерието на Освобождението в българските земи съществува сравнително плътна мрежа от 21 постоянни търговски съдилища, разположени в по-големите търговски центрове, както и няколко временни съдилища, организирани по време на панаири. Търговските съдилища се утвърждават окончателно като основна институция, в която българските търговци отнасят своите спорове през 60-те години. С приемането на Допълнението към търговския закон се разширява обхвата на тяхната юрисдикция върху всички търговски дела, независимо от статута на лицата, които се обръщат към съда. Въведените с него правила за съставяне на търговските съдилища се отличават с голяма либералност, не са обвързани с етно-религиозния произход и позволяват назначаването на немюсюлмани за техни ръководители. Българските търговци проявяват предпочитание към новата система на търговските съдилища. Това може да се види както в случаите, когато именно местни търговци подемаат инициативата за откриване на търговски съд в техния град, така и в практиката на търговците бератлии през 40-те и 50-те години да прехвърлят делата си за разрешаване в столичния търговски съд вместо да използват местните кадийски съдилища и меджлиси. Констатацията се потвърждава и от наблюденията на съвременници, които недвусмислено подчертават предпочитанията на християнските търговци към търговския съд за сметка на кадийските съдилища и меджлисите.

Новите правораздавателни органи в българските земи в лицето на търговските съдилища са активно работещи институции, осъществяващи своята дейност в непрестанна комуникация с органите на местната и централна административна власт, с другите правораздавателни институции, както и с българските общини. През разглеждания период търговските съдилища постепенно заемат отредената им по закон роля на основни институции, които регулират търговско-финансовите отношения в българските земи. Статистиката за тяхната дейност от края на 60-те – началото на 70-те години свидетелства за големия обем търговски дела, които се завеждат годишно. Институциите са ангажирани предимно с решаване на дела между османски поданици, а споровете с участие на чужденци съставляват доста по-малък дял. Към търговските съдилища се обръщат всички основни етно-религиозни групи.

Като най-сериозен недостатък на новата система би могло да се посочи широкото разпространение на корупцията, търговията с влияние и използване на лични контакти за получаване на по-благоприятно отношение в съдебните институции. Въпреки това, приложението на реформите може да бъде определено по-скоро като успешно. Поставените с Хатихумаюна цели в тази област несъмнено са постигнати – търговските дела в българските земи се решават от светски смесени съдилища, в които съдебния процес е публичен, а свидетелските показания на християните се приемат наравно с тези на мюсюлманите.

Немюсюлманите са включени при равни условия с мюсюлманите в състава на търговските съдилища. Българските търговци се възползват от новите възможности, които реформите им предоставят като участват в правораздавателния процес не само като страни по делото, но и като съдии. Законовата рамка е кодифицирана чрез приемане на модерното за времето си френско търговско законодателство. Представените данни несъмнено разкриват, че предприетите реформени мерки са реално приложени в българските земи. Нормативна рамка не остава на хартия, а законите се прилагат в практиката на съдебните институции.

III. Научни приноси

Основните приноси на дисертацията могат да бъдат обобщени както следва:

1. Систематизирани са законовите разпоредби в областта на търговското право в Османската империя през Танзиматския период и е проследен процеса на замяна на ислямското търговско право с новите търговски закони по френски образец, приети през 50-те и 60-те години на XIX век. Чрез съпоставка между двете правни системи са очертани промените, които настъпват за българските търговци със смяната на законодателната парадигма.
2. Разкрито е реалното приложение на законодателството чрез привеждане на значително количество невключен в научно обръщение изворов материал за конкретни търговско-правни дела. Анализираните конкретни казуси позволяват да се очертае степента на съответствие между законодателната норма и реалната практика. Чрез приведени данни за конкретни дела са разкрити стратегиите и механизмите, чрез които българските търговци се възползват както от възможностите, така и от недостатъците на османската правна система.
3. Проследена е еволюцията на регулаторните органи в областта на търговското право в българските земи и прехода от плуралистична съдебна система към унифициране на търговско-правната сфера под юрисдикцията на търговските съдилища. Нормативната рамка е съпоставена с данни за реалната организация и правораздавателна дейност на институциите, чрез което са установени действителните им функции и място в съдебния процес.
4. Установена е хронологията на създаване на търговските съдилища в българските земи и тяхното териториално разпределение.
5. Разгледан е персоналният състав и вътрешната организация на търговските съдилища в българските земи. Чрез обработка на данните в османските статистически годишници е установена степента, в която институциите имат смесен характер и действително допускат назначаването на немюсюлмани в качеството им на съдии.
6. Привеждането за пръв път в научно обръщение на вътрешно-съдебни документи (регистри, писма, инструкции и други) позволяват разкриването на особеностите на начина на функциониране на търговските съдилища и мястото им в османската административна и правосъдна система.
7. Въз основа на публикуван и непубликуван изворов материал е направен количествен анализ на дейността на търговските съдилища в българските земи.

Анализирани са важни параметри на тяхната дейност като броя дела, техния вид, финансовата им равностойност, произхода на търговците се обръщат към тях.

8. Включен е в научно обръщение голямо количество неизползван до момента изворов материал от различен характер. В допълнение към широко използвани в историографията източници като възрожденска преса, архивни фондове на стопански дейци и старопечатни издания са преведени и анализирани голямо количество извори на османотурски език. Издирени и използвани са документи от различни архивохранилища, включително регионални музеи и държавни архиви, както и от чуждестранни архивохранилища.

Приведените данни позволяват да се разрешат някои дискуссионни в историографията въпроси като се направят заключения за степента, в която реформите в тази област са реално приложени в българските земи и имат реално отражение върху дейността на възрожденските търговци.

IV. Научни публикации, свързани с дисертационния труд

1. Ottoman Commercial Regulations during the Tanzimat period (1839-1877). Legislation Reforms and Their Application in the Town of Rusçuk , Papers of the American Research Center in Sofia, vol. 1, 2014, pp. 120-130
2. Правосъдието в провинцията – Видинският търговски съд в края на 60-те – началото на 70-те години на XIX век, сборник материали от конференция „Балканите – език, история, култура“, т. 4 (под печат)
3. Съдебни институции в областта на търговското право във Варна (40-те – 70-те години на XIX век), - В: Сборник с изследвания в памет на проф. дин Велко Тонев (под печат)